

Benjaminas Whorfas (lietuviškai – Bendžiaminas Vorfis) yra vienas iš žymiausių šio amžiaus pirmosios pusės amerikiečių lingvistų, Edwardo Sapiro mokinys ir bendradarbis, garsiosios „Sapiro–Whorfo teorijos“ apie kalbos vidinį ryšį su pasaulėžiūra bendraautorius, taip pat žinomas indėnų kalbų bei pasaulėvaizdžio tyrinėtojas, antropologas. Įdomu tai, kad jis niekada taip ir „neužsitarnavo“ jokio mokslinio laipsnio, suvirš, neturėjo nė lingvistinio išsilavinimo (tiksliau – diplomo, nes būtent išsilavinimo jam galėtų pavydėti ne vienas profesorius). Gimęs 1897 m. balandžio 24 d. ir 1914 m. įstojęs į Masačusetso technologijos institutą, 1918 metais jis gavo inžinieriaus chemiko diplomą ir visą likusį gyvenimą (mirė 1941-aisiais eidamas 44-uosius) dirbo pagal specialybę Hartfordo priešgaisrinės apsaugos kompanijoje. Nepaisant kasdien tarnybai atiduodamų 8 valandų, darbais lingvistikos srityje, kuri jam buvo „hobis“, su juo lygiuotis būtų sunku ne vienam profesionalui. Kalba – visų pirma „žaidimu žodžiais“ ir tokio žaidimo neišverčiamomis prasmėmis, o galiausiai apskritai kalba kaip atitinkamos, jai vienai būdingos pasaulėvokos pamatu – B. Whorfas domėjosi nuo

mažens. Jis buvo įsitikinęs, kad ir Bibliją iš tikrųjų suprasti galima tik hebrajiškai, kad Biblija – tai tik pilnai išskleista vidinė pačios hebrajų kalbos pasaulėžiūra. Toks požiūris ilgainiui atvedė jį prie savotiškos lingvistinės „reliatyvumo teorijos“, kurios pagrindu jis vėliau ir suartėjo su E. Sapiru ir kurią savo reikšmingumu humanitariniams mokslams kai kas lygina su Einsteino reliatyvumo teorijos reikšmingumu fizikai. Savarankiškai pasikaustęs lingvistikoje ir išmokęs aibę kalbų, E. Sapiro padedamas, B. Whorfas pradeda spausdintis vedančiuose to meto Amerikos (ir ne tik Amerikos) akademiniuose leidiniuose, dalyvauja mokslinėse konferencijose ir pasižymi, be kita ko, kaip actekų, toltekų bei kt. indėnų kalbų žinovas, dešifruoja majų hieroglifus, o didžiausio pripažinimo susilaukia jo darbai apie hopių kalbos gramatinę sandarą. Viena iš jo sėkmės šiose srityse pralaidų, beje, kaip tik buvo gili kalbos ir pasaulėžiūros vidinio tarpusavio ryšio išvalga, lydėjusi B. Whorfą visą gyvenimą ir vienaip ar kitaip atsispindėjusi visuose jo darbuose. Vieną Benjaminą L. Whorfo straipsnį apie kalbos lemtą indėnų hopių (*Hopi*) pasaulio modelį ir siūlome mūsų skaitytojui.

Amerikos indėnų visatos modelis

Benjamin Lee WHORF

Nėra jokio pagrindo reikalauti, kad hopių genties indėnas, kuris kalba tik savo gimtąja kalba ir kuriam pažįstamos tik jo bendruomenės kultūrinės idėjos, turėtų tokią pačią erdvę ir laiko sampratą kaip mūsiškė (dažnai laikoma tiesiog intuityvia), kurią mes tariame esant visuotine. Šiaip ar taip, laiką įsivaizduoti kaip tolydų srautą, kuriuo visa kas visatoje tolygiai plaukia iš ateities per dabartį praeitin arba kuris, apvertus įvaizdį, neša savo srove stebėtoją iš praeities į ateitį, hopiui visiškai nebūdinga.

Nė ilgiausi tyrinėjimai, kruopščiausia analizė nepadėjo surasti hopių kalboje jokio žodžio, jokios gramatinės formos, konstrukcijos ar ištarnos, kuri reikštų tai, ką reiškia mūsų „laikas“ arba „praeitis“, „dabartis“ ir „ateitis“, arba „laiko tarpas“, „trukmė“, arba netgi „judė-

timas“ grynai kinetine, ne dinamine, prasme (t.y. kaip tolydi jokios jėgos neveikiama slinktis erdvėje ir laike), arba atskirai „erdvė“, kad iš jos galima būtų bent numanyti atskirai „laiką“. Žodžiu, hopių kalboje nėra nieko, kas tiesiogiai ar bent netiesiogiai reikštų savoką „laikas“. Ir tuo pat metu hopių kalba yra visiškai pajėgi nusakyti, kuo tiksliausiai apibūdinti – pragmatine, t.y. operacine prasme – visus stebimus visatos reiškinius.

Taigi nėra jokio pagrindo reikalauti, kad hopių mąstysenai būtų pažįstama samprata, bent kiek panaši į mūsų neva intuityviai suvokiamą laiko tėkmę, arba juo lab kad tokią sampratą hopiui pirštų jo intuityva. Kaip yra įmanomos įvairios neeuklidinės geometrijos, nė kiek ne prasčiau aprėpiančios erdvės konfigūracijas, taip yra įmanomi visatos modeliai, ne mažiau teisėti,

kuriuose nedaroma tokio „savaiame suprantamo“ mums skirtumo tarp erdvės ir laiko. Vienas iš tokių modelių yra matematiškai pagrįsta šiuolaikinės fizikos reliatyvumo teorija, kitas – ne matematiškai, o lingvistiškai pagrįstas hopių pasaulėvaizdis.

Taigi, kaip ir mūsų neva intuityvus erdvės ir laiko suvokimas arba reliatyvumo teorija, hopių kalba bei kultūra slepia savy suskleistą tam tikrą savitą metafiziką. Norint hopių visatos modelį aprašyti, reikia pamėginti – kiek tai įmanoma – šią metafiziką, kurią tiksliai išreikšti tegali pati hopių kalba, aproksimuoti mūsų kalbos turimomis priemonėmis, t.y. sąvokomis, žinoma, tik apytikslėmis, kurias pavyko susidaryti pagal hopių pasaulėvaizdį.

Šiame hopių pasaulėvaizdyje laikas išvis išnyksta, o erdvė yra visai kitokia, nei ją – homogenišką, visur vienalaikę – piešia mūsų tariama intuicija arba klasikinė Newtono mechanika. Kartu vietoj erdvės ir laiko čia iškyla naujos, kitokios visatos aprašymą grindžiančios sąvokos bei abstrakcijos, kurioms mūsų kalboje nėra atitinkamų. Šios abstrakcijos, kurias aproksimuodami mėginsime susikurti hopių metafizikos vaizdą, mums, be abejo, pasirodys perdėm „psichologiškos“ ar net „mistiškos“. Tokias idėjas mes nūn pratę priskirti arba vadinamajam animizmui, vitalizmui, arba vadinamosioms mistinėms ar okultinėms minties sistemoms, apibendrinančioms transcendentinę patirtį bei visokius neregimus dalykus. Hopių kalboje šios abstrakcijos arba išreiškiamos atitinkamu žodžiu, psichologiniu ar metafiziniu terminu, arba glūdi tiesiog pačioje kalbos struktūroje, gramatikoje, kaip kad atsispindi ir hopių kultūroje bei elgesyje apskritai. Tai neturėtų būti tik kokių nors man žinomų sistemų projekcija į hopių kalbą ir kultūrą – stengdamasis kuo objektyviau analizuoti, aš šito sąmoningai vengiau. Jei vis dėlto „mistikos“ terminas šiuolaikiniams Vakarų mokslininkams pasirodytų įžeidžiantis, reikia pabrėžti, jog šie hopių metafizikos postulatai bei abstrakcijos, žiūrint nešališkai, yra visiškai (o patiems hopiams juolab) pagrįsti pragmatiškai, eksperimentiškai – kur kas labiau nei mūsų metafizikos „tekantis“ laikas ir „stovinti“ erdvė, kurie *au fond* [iš esmės, iš pagrindų – D. R.] ne ką mažiau mistiški. Hopių postulatai ne prasčiau aprėpia visą reiškinių bei jų tarpusavyo santykių įvairovę ir laiduoja netgi geresnę nei mūsų kultūros integraciją visais jos lygiais.

Mūsų kalbos, mąstysenos bei šiuolaikinės kultūros metafizika (neturiu galvoje visiškai kitokios naujausio mokslo metafizikos) įterpia visatą į dvi globalias kosmines formas – erdvę ir laiką, statišką trimatę begalinę erdvę ir tolygiai tekančią laiką kaip du visiškai atskirus ir nesusijusius tarpusavyje (sulig šiuo įprastu požiūriu) tik-

rovės aspektus. Laikas čia savo ruožtu padalintas į tris dalis: praeitį, dabartį ir ateitį.

Hopių metafizika irgi terpia visatą į atitinkamo masto bei apimties globalias formas. Kokias gi? Sulig pirmąja terminų aproksimacija, jas galėtume įvardinti kaip „tai, kas jau išreikšta“ ir „tai, kas tebesireiškia“ (arba „dar neišreikšta“), o kartu atitinkamai „objektyvu“ ir „subjektyvu“. Kas „objektyvu“, arba „išreikšta“, apima visą dabar ir praeityje jutimams pasiekiamą pasaulį, visą fizinės visatos istoriją, neskiriant dabarties nuo praeities, tačiau išskyrus visa, ką mes vadiname ateitimi. O kas „subjektyvu“, arba „tebesireiškia“, apima visą mūsų vadinamąją ateitį, bet ne tik. Kartu tai dar ir vadinamasis psichinis pasaulis – visa, kas vyksta ar esti psichikoje arba, kaip kad pasakytų hopis, „širdyje“, ir ne tik žmogaus „širdyje“, bet ir gyvūno, augalo, netgi daikto ir pagaliau pačios gamtos „širdyje“ po visais pasaulio pavidalais bei reiškiniais, o galiausiai, sulig ne vieno antropologo patirtomis apibendrinančiomis užuominomis, kurias vargu ar kada balsiai išsakytų pats hopis – taip sklidina ši idėja religinio bei maginio virpulio, – viso Kosmoso „širdyje“. ¹ Subjektyvusis pasaulis (subjektyvus mūsų požiūriu, tačiau pabrėžtinai tikras ir tiesiog tvinksintis gyvybine jėga bei galiomis hopiui) rėpia ne tik mūsų ateitį, kurią hopis laiko jei ne griežtai, tai bent iš esmės nulemta, bet ir protą bei jausmus, visą psichiką. Būdingas jos požymis ir esminė ypatybė yra tikslingas ketinimas, iš prigimties protingas ir sumanus jo siekis išsipildyti – jis gali susilaukti didelio pasipriešinimo, tapti ilgam atidėtas, tačiau vienu ar kitu pavidalu yra neišvengiamas. Tai tikslo, ketinimo ir lūkesčio sritis, žadinančios gyvybės, nenumalšinamo priežastingumo valdos, iš vidinio pasaulio (hopių „širdies“) laukan išsireiškiančios minties tikrovė. Tai nuolatinė dinamiška būseną, tačiau dar ne judėjimas – ji ne at-eina pas mus iš kažkokios at-eities, bet jau yra mumyse gyvybiniu ir minties pavidalu, o jos dinamizmas nukreiptas į išsipildymą ir išraišką. Tai nejudamas palaiapsnis subjektyvaus ketinimo brendimas į objektyvų padarinį. Mūsų kalba hopis pasakytų, kad šie vidinių priežasčių lemti padariniai „ateis“ arba kad jis, hopis, „ateis“ prie jų, tačiau pačioje hopių kalboje nėra tokių veiksmazodžių kaip mūsų „ateiti“ ar apskritai „eiti“ paprastos abstrakčios slinkties prasme, t.y. žyminčių grynai kinetinį judėjimą. Žodžiai, verčiami kaip „ateiti“, išsipildymą žymi anaiptol nevadindami jo judėjimu, veikiau jie reiškia tiesiog „išsipildyti į čia“ (*pew'i*) arba „išsipildyti iš čia“ (*angaö*), arba „pasirodyti“ (*pitu*, dgs. *öki*), pabrėžiant būtent apsireiškimą, pasirodymą duotoje vietoje, o ne kokį nors „atjudėjimą“. ²

„Subjektyvumui“, arba raiškos procesui, skirtingai nuo jo objektyvaus rezultato, iš dalies tebeprisiklauso – ant ribos, bet vis dėlto priklauso – ir tas būties aspektas, kurį mes laikome dabartimi. Jį sudaro visa, kas štai kaip tik ima reikštis tikrovėje arba kas pradeda būti daroma, taip sakant, kaip kad einant miegoti ar imantis ką rašyti, tačiau dar ne pilna jėga. Tai paprastai išsakoma veiksmožodžio forma (būtent „laukiamąja“ forma, sulig mano pritaikyta hopių kalbai terminija), kuri šiaip jau atitinka mūsų būsimąjį laiką arba troškimą, norą, ketinimą bei pan. Taigi ši „subjektyvaus pasaulio“ riba kertasi ir iš dalies sutampa su mūsų esamuoju laiku, būtent su pačia jo pradžios akimirka, likusiai didžiąjai daliai mūsų dabarties priklausant, pagal hopių schemą, „objektyviajam pasauliui“, sutampančiam su mūsų praeitimi. Savo ruožtu yra tokia veiksmožodžio forma kaip „pradžios“, kuri žymi šią beprasidedančios raiškos ribą iš kitos, iš „objektyviosios“ pusės – kaip ribą, ties kuria kaip tik ir prasideda „objektyvumas“. Šia forma irgi žymima pradžia, todėl verčiant paprastai neįmanoma nustatyti aiškaus prasmės skirtumo nuo „laukiamosios“ formos. Ir vis dėlto tam tikrais atvejais jų pamatinis skirtumas atsiskleidžia visa savo jėga. Pradžios forma, žyminti objektyviają, padarinio pusę, o ne subjektyviają, priežasties, kaip kad laukiamoji, kartu su reiškimosi pradžia mena ir priežasties veikimo pabaigą. Jei veiksmožodis turi priesagą, kažkiek atliepiančią mūsų neveikiamajai rūšiai, o iš tikrųjų žyminčią būtent padarinio link subjektą veikiančią priežastį (tarkime, „maistas yra valgomas“), tai pridėję dar „pradžios“ priesagą (taip, kad ji liestų pagrindinį veiksma), gausime kaip tik paliovusios veikti priežasties reikšmę. Jei pagrindinis veiksmas išsakomas šitokiu „pradžios laiku“, tai reiškia, kad bet kokios jį sukėlusios priežastys jau liovėsi veikusios. Priežastys, nurodomos tokia priesaga, jau tad priklausytų mūsų būtajam laikui, taigi veiksmožodis vienu ypu žymi besibaigiančią priežasčių nebeveikiamo veiksmo pradžią (tarkime, padėtį, kai maistas jau iš dalies ar net visiškai suvalgytas). Verstume maždaug taip: „yra liautasi pradėjus valgyti“. Nežinant hopių metafizikos, tikrai neįmanoma suprasti, kaip ta pati priesaga gali žymėti kartu ir veiksmo pradžią, ir jo pabaigą.

Iškilus reikalui tiksliau aproksimuoti hopių sąvokas sava metafizine terminija, subjektyviają sritį mes, ko gero, pavadintume „vylimosi“ arba „vilties“ sritimi. Kiekviena kalba turi sąvokų, kurioms likimo lemta žymėti kosminius reiškinius, kuriose kristalizuojasi pagrindiniai neišsakytos filosofijos teiginiai ir sudygsta tos tautos, kultūros, civilizacijos ar net ištisos epochos mintis. Tokios yra mūsų „realybė“, „substanci-

ja“, „materija“, „priežastis“ ir, kaip matėme, „erdvė“, „laikas“, „praeitis“, „dabartis“ bei „ateitis“. Hopių kalboje toks yra žodis *tunátya*, dažniausiai verčiamas reikšme „viltis“: „yra viltyje“, „viliasi“, „viliamasi“, „galvojama su viltimi“ ir pan. Dauguma metafizinių žodžių hopių kalboje yra veiksmožodžiai, ne daiktavardžiai, kaip kad Europos kalbose. Veiksmožodis *tunátya* savo vilties samprata mena tokias sąvokas kaip mūsų „mintis“, „ketinimas“ bei „priežastis“, kurios tad kartais irgi pavartojamos jį verčiant. Šiame žodyje iš tikrųjų kristalizuota visa hopių filosofija apie visatą, jos pamatinis dualizmas tarp „objektyvumo“ ir „subjektyvumo“. Tai hopių terminas, žymintis „subjektyvumą“ – subjektyvią, dar neišreikštą, tačiau gyvą ir lemiančią Visatos pusę ar būseną, o kartu ir savotišką „rūgimą“ link išraiškos bei vaisiaus, kuriuo ji visa slapta kunkuliuoja, – būtent nepalaujamą „vylimąsi“, t.y. tam tikrą psichinį priežastingumą, kuris be atvangos spaudžia objektyvią išreikštį ir spraudžiasi į joną. Kaip žinoma kiekvienam, bent kiek pažįstančiam hopius, ši pumpuravimasi ar dygimą jiems reiškia ir augantys augalai, ir susidarantys bei lietumi virstantys debesys, ir rūpestingi pasiruošimai žemės ar statybos darbams, apskritai kiekviena viltis, troškimas, siekis bei susimąstymas, o ypač susitelkimas malda, nuolatinė sutelkta hopių vilties malda, tiek lydima viešų bendruomenės apeigų, tiek ir požeminėse kivose slapta atliekamų ezoteriškų ritualų, – malda, kuria subjektyvi kolektyvinė hopių viltis bei mintis spaudžia objektyvųjį pasaulį.

Veiksmožodžio *tunátya* „pradžios“ forma *tunátyava* reiškia ne ‘pradedama viltis’, o veikiau jau ‘viliantis pildosi’. Iš to, kas pasakyta, aišku, kodėl ji turi būtent šitokią reikšmę. *Tunátya* žymi visų pirma subjektyvų veikimą ar jėgą, o „pradžios“ priesaga – pirmąją objektyvią apraišką, taigi šio veiksmožodžio „pradžios“ forma mena būtent tokio veikimo pabaigą. Galima tarti tad, jog *tunátyava* ‘pildosi’ – tai hopių terminas objektyviajam pasauliui įvardinti, atskiriant nuo subjektyviojo. Abu terminai yra paprasčiausiai du vienos ir tos pačios veiksmožodžio šaknies dariniai – kaip kad ir abi globalinės kosminės formos yra du vienos tikrovės aspektai.

Subjektyvusis, arba psichinis, pasaulis objektyvia prasme erdvės išvis neturi, tačiau simboliškai jis siejamas ne tik su „širdimi“, kuri šiaip jau mena mūsų „vidaus“ metaforą, bet ir su vertikale; jo poliai – tai zenitas ir požemiai. Kiekvienas objektyvaus pasaulio taškas turi tad ir savo vertikalią, arba „vidinę“, ašį, kuri yra, mūsų tariant, jo ateities šaltinis. Tačiau jokios ateities laiko prasme hopiams nėra: subjektyviajame pasaulyje nėra nieko panašaus į objektyviajam pasauliui

būdingų atstumų ar padėčių kaitą bei seką. Kiekviena subjektyvi ašis, simboliškai tapati daugmaž vertikaliam augalo stiebui, skleidžiasi į objektyvųjų fizinių pasaulį iškart visomis kryptimis, paprastai tokiu atveju prilyginamomis horizontaliai plokštumai su jos keturiomis pasaulio šalimis.

Objektyvusis pasaulis – tai visa didžioji kosminė erdvė, apimanti visas tįsias būties lytis, visus intervalus bei atstumus, visas sekas bei skaičius. „Atstumas“ čia kartu mena ir laiką – kaip įvykių tarpusavio santykių seką. Laiką ir judėjimą objektyviajame pasaulyje hopiai suvokia grynai operacionaliai (įvykius siejančių operacijų masto prasme), taigi laiko tarpas yra neatskiriamas nuo atitinkamo operacijos rėpimo erdvės tarpo. Du praeities įvykius skiria ilgas „laiko“ tarpas (hopių kalba, kaip sakytą, neturi tikslaus mūsų sąvokos „laikas“ atitikmens), kai nuo vieno iki kito yra įvykę daug pasikartojančių fizinių judesių, kaip kad nužingsniavus didelį atstumą ar sukauptus kokį kitą atitinkamą fizikinį dydį [būtent tokiais pasikartojančiais rodyklių bei krumpliaračių judesiais skaičiuoja laiką visi mūsų mechaniniai laikrodžiai – D. R.]. Hopių metafizikai nekyla klausimas, ar koks daiktas kitame tolimame kaimelyje esti tuo pačiu dabarties laiku, kaip mūsiškiame; šiuo klausimu ji yra atvirai pragmatiška ir sako, jog bet koks įvykis kitame tolimame kaimelyje su įvykiu mūsiškiame gali būti palygintas tik per atitinkamą erdvės ir laiko tarpą. Įvykius, vykstančius per tam tikrą atstumą nuo stebėtojo, objektyviai pažinti galima tik „praeityje“ (būtent objektyviajame pasaulyje), ir kuo didesniu atstumu įvykis nutolęs erdvėje, tuo tolimesnei „praeičiai“ laike jis priklauso (tuo daugiau pastangų jo pažinimas pareikalauja iš subjekto). Hopiai, priešingai mums, linkusiems prie daiktavardžių, teikdami pirmenybę veiksmazodžiams, mūsų teiginius apie daiktus kaskart keičia teiginiais apie įvykius. Kas vyksta tolimame kaimelyje, jei tik rūpi (objektyvus) faktas, o ne (subjektyvi) prielaida, „čia“ sužinoti įmanoma tik vėliau. Jei kažkas vyksta ne „čia“, tai vyksta ir ne „dabar“, bet „ten“ ir kartu „tada“. Abu įvykiai – ir „čia“, ir „ten“ – yra objektyvūs, kadangi abu apskritai jau priklauso praeičiai, tačiau „ten“ įvykęs įvykis yra objektyviai tolimesnis, t.y. labiau nutolęs nuo mūsų tiek erdvėje, tiek laike nei įvykęs „čia“.

Kadangi objektyvusis pasaulis dėl jam būdingo ekstensyvumo tiek erdvėje, tiek ir laike nusidriekia nuo stebėtojo į neužmatomus tolius, galų gale prieinama tokia riba, už kurios tampa išvis nebeįmanomas joks tikras žinojimas. Objektyvusis pasaulis išnyksta tolumų miglose, o kartu su juo ir subjektyvusis, kadangi jis priklauso nuo patyrimo. Taigi šiuo nebesuvokiamu atstumu nuo

stebėtojo – nuo visų stebėtojų – pasaulį juosia visa ko pabaiga, kuri kartu yra ir pradžia. Ten pati būtis praryja ir objektyviają, ir subjektyviają savo puses, taip sakant. Ši riba lygiai subjektyvi ir objektyvi. Tai praeities bedugnė, vieta ir laikas, apie kurį kalba mitai ir kuris tad pažįstamas vien subjektyviai, vien mintimis. Hopiai aiškiai suvokia, tai netgi išreiškta jų kalboje gramatiškai, jog mitų bei sakmių pasakojami dalykai nepriklauso tai pačiai tikrovei, arba nėra tikri ta pačia prasme, kaip kad praktiški nūdienos reikalai bei daiktai. Kas dėl žvaigždėtųjų dangaus tolių, tai visa, kas apie juos žinoma ir kalbama, apskritai yra veikiau vidine vertikalia ašimi nei objektyviosios erdvės stebėjimais pasiektos įžvalgos bei padarytos išvados, todėl šia prasme irgi subjektyvios. Kita vertus, miglotoji mitinė praeitis žemėje sutampa su ta nepasiekiamą toluma, kurią subjektyviai per mitą galima pasiekti vertikalia tikrovės ašimi žemyn, pro nadyrą. Kitaip sakant, ji esti „po“ dabarties žemės paviršiumi, nors tai anaipol nereiškia, jog mitų šalis yra tarsi koks urvas ar skylė žemėje, kaip kad tai suprastume mes. Tai šalis *Palátkwapi*, ‘Ties Raudonaisiais kalnais’ – visai tokia pat, kaip ir mūsų dabartinė žemė, tik pastaroji jai lyg ir atstoja tolimąjį dangų. Savo ruožtu į dangų virš mūsų žemės nusigavę didvyriai ten irgi rado į ją panašų kitą pasaulį.³

Dabar jau aišku, kodėl hopiams nereikia mūsų erdvę ir laiką atitinkančių sąvokų. Jų teiginius apie objektyvųjų pasaulį mes išreikštume per atstumus, operacijas bei ciklinius procesus. O kai jie taikomi subjektyviajam pasauliui, – per tokias sąvokas kaip „ateitis“ ir, kita vertus, psichiškas „mitinis laikas“, neužmatomai tolimas ar išvis tik numanomas. Taigi hopių kalba kuo puikiau siai verčiasi be veiksmazodžių laikų.

Iš anglų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS

Versta iš: Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. – USA, 1956, 1976. – P. 57–64: An American Indian Model of the Universe.

PASTABOS:

1. Ši idėja kartais siejama su „Dvasios alsavimu“ (*hikwsu*) ir „Galinguoju Kažkuo“ (*ʔaʔne himu*), nors šios sąvokos šiaip jau turėtų žemesnes, ne tokias „kosmiškas“ konotacijas.
2. [Indoeuropiečių kalboms iš tikrųjų būdinga atsiradimą įsivaizduoti kaip „atėjimą“. Plg. liet. *at-eiti* reikšmės ‘priebręsti, prinokti’ bei ‘kilti, atsirasti’, *pri-eiti* reikšmę ‘priebręsti, prinokti’ (LKŽ II 1081, 1101) bei pan.

Savo ruožtu šalia *nókti* ‘bręsti’ turime *nókti* ‘eiti, sekti iš paskos’ (LKŽ VIII 851, 854), o latvių kalbos atitinkmuo *nākt* reiškia būtent ‘eiti, ateiti’ ir iš čia ‘būti kilusiam’. Toliau šie žodžiai siejami su sen. indų *nákṣati* ‘(at)(pri)eina, pasiekia’,

vok. *nahen* ‘artėti, artintis’, *nah*, angl. *near* ‘artimas, arti’ bei kt. (Buck 868; Fraenkel 506–507; Karulis I 616; Pokorny 316–317; Sabaliauskas 188).

Ir kas dėl *gimti*, tai „pirminė šio veiksmažodžio reikšmė buvusi ‘ateiti’, iš kurios kilo reikšmė ‘gimti – ateiti į pasaulį‘“ (Sabaliauskas 86). Giminiški yra, pavyzdžiui, sen. ind. *gámati* ‘eina, ateina’, lot. *venire* ‘ateiti’, got. *qiman* ‘atėjo’, vok. *kommen*, angl. *come* ‘ateiti’, o galiausiai ir liet. *góti* ‘eiti skubiai’ (LKŽ III 487), lat. *gāju* ‘ėjau’ bei kt. (ten pat; Buck 693–694; Fraenkel 151; Karulis I 253–254; Pokorny 463–465).

Tuo tarpu rus. *родиться* ‘gimti’ etimologiškai syja su liet. *rąstis* ‘kilti, susidaryti; imti dygti, augti; pasidaryti, išsirutulioti; pradėti egzistuoti’ ir būtent ‘gimti’ bei apskritai ‘tapti, darytis’, o kartu ir vietos prasme ‘pakliūti, atsidurti’ (LKŽ XI 195–196). Tos pat kilmės galiausiai ir liet. *rodytis* ‘rastis, darytis; darytis matomam, ryškėti’, *pa-si-rodyti* ‘išeiti į atvirą vietą, pasidaryti matomam, pasimatyti; pasidaryti; iškilti, pasireikšti’, o kartu ir būtent ‘ateiti, atvykti’ (LKŽ XI 790, 800–801) (Fraenkel 700–701, 741–742; Karulis II 97). Taigi šiuo atveju reikšmė ‘ateiti’ jau tikrai randame išsirutuliojusią iš kitos, nieko bendra su ėjimu neturinčios reikšmės, visai kaip B. Whorfo pateikiamame hopių pavyzdyje.

Savo ruožtu liet. *tąpti* ‘darytis kokiam, kuo, virsti kuo; pasidaryti, įvykti, tikti’ ir būtent ‘ateiti (apie laiką)’ bei ‘pakliūti, atsidurti’ kur erdvėje (LKŽ XV 834–835), paprastai siejamas su gr. *tópos* ‘vieta’ (Buck 637; Fraenkel 1057–1058; Karulis II 375; Pokorny 1088; Sabaliauskas 191), gali būti suprantamas reikšmė ‘atsidurti, atsirasti (tam tikroje) vietoje’, trumpai drūtai, tiesiog „at-si-vietinti“ ar „at-vietoti“ – irgi be jokios užuominos į ‘ėjimą’. Čia dar akivaizdesnis B. Whorfo apie indėnus kalbant aprašytas modelis.

Prūsų kalboje reikšmė ‘tampa’ žymi žodis *wirst*, giminiškas latvių *iz-virst* ‘virsti (kuo)’ ir lietuvių *virsti* ‘keistis, darytis, tapti’, o kartu ‘veržtis, grūstis pro tarpą’, ‘trykšti’ bei pan. (DLKŽ 944). Tos pat šaknies ir lietuvių *veřstis* įvairiomis reikšmėmis, tarp jų ‘rastis; veržtis, virsti, plūsti, trykšti, lietus; lįsti, kištis, išvirsti į paviršių’ bei pan. (LKŽ XVIII 813). Taigi tampa šia prasme tai, kas tarsi išvirsta iš nebūties į būtį. Itin reikšmingi mūsų atveju yra šių baltiškų žodžių germaniški atitikmenys, ypač vokiečių kalbos veiksmažodis *werden* ‘tapti, darytis, būti, virsti (kuo)’ bei pan., kadangi jis savo ruožtu vartojamas už pagalbinį veiksmažodį būsimajam laikui sudaryti (pvz., *ich werde schreiben* ‘aš rašysiu’ bei pan.), taigi savaime mena laiką. Negana to, giminiški minėtiems žodžiams yra ir sen. indų *vartamāna-* ‘dabartinis, dabar esantis’, ir pagaliau rusų *время* ‘laikas’ (**vert-men-*), pagrindinis šioje kalboje laiką žymintis žodis (Buck 637, 955; Fraenkel 1228, 1261–1262; Karulis II 538; Mažiulis IV 247–248; Pokorny 1156–1157; Sabaliauskas 108). Taigi „ateitis“ čia akivaizdžiai suvokiama ne kaip „tai, kas ateina“, o kaip „tai, kas virsta“ arba, tiksliau, „kas yra beišvirstą“ iš nebūties į būtį, o dabartis ir apskritai laikas – nuolatinė dabartis ir jos tolydžio nykstantis pėdsakas – kaip pats toks „virsmas“. Visiškai tiksliai taip, kaip B. Whorfo aprašytame Amerikos indėnų pasaulėvaizdyje.

Pagaliau reikia pridurti, kad anglų kalbos būsimąjo laiko pagalbinis veiksmažodis *will* (pvz., *he will write* ‘jis rašys’) išsirutuliojo iš veiksmažodžio *will* reikšmė ‘parodyti norą, valią; trokšti’, sutampančio su daiktavardžiu *will* ‘valia, va-

lios jėga; noras, ketinimas’, giminišku lietuviškiems *viltis*, *viltis* bei *valià* (Buck 1160; Fraenkel 1190, 1220, 1254–1255; Pokorny 1137; Sabaliauskas 74). Tokia reikšmių raida – nuo ‘vylimosi’ bei ‘valios’ prie ‘ateities’ – galėtų būti tiesiog B. Whorfo atskleidžiamos indėnų pasaulėžiūros pavyzdys (žr. toliau vertimą).

Taigi B. Whorfas, pats to (gal) nė nežinodamas, iš tikrųjų kalba ne išimtinai apie Amerikos indėnų hopių, bet apskritai apie archajišką, pirmykštį, tradicinį pasaulio modelį, lygiai būdingą ir seniesiems indoeuropiečiams – priešingai „kartezijietiškajai“ Vakarų civilizacijai, kurios pačios išsčiose šiuolaikinės fizikos vėlgi brandinama „pirmykštei“ giminiška pasaulėžiūra.

Šaltiniai: Buck C. D. A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European languages. – Chicago, 1949; Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, Göttingen, 1962–1965; Karulis K. Latviešu etimologijas vārdnīca. – S. I, II. – Rīga, 1992; Mažiulis V. Prūsų kalbos etimologinis žodynas. – T. I–IV. – V., 1988–1997; Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Bd. I. – Bern, München, 1959; Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos leksika. – V., 1990.] – D. R.

- [Plg. šio amžiaus viduryje vengrų pasakotojo Lajošo Ámi išsakytą tradicinę pasaulio „aukštų“ sampratą: „Po mumis yra jūros vanduo. Smarkios liūtys, prapliumpančios tai vienoj, tai kitoj vietoj ir nuniokojančios visą kraštą, rodo, kad ir virš mūsų ant dangaus skliauto turėtų būti vanduo. Todėl tikrai tiesa, kad vanduo yra virš mūsų, virš dangaus skliauto, ir po mumis“ (Erdeszas S. Pasakotojo Lajošo Ámi pasaulio koncepcija // Liaudies kultūra. – 1993. – Nr. 6. – P. 47). Apatinio pasaulio gyventojai „slibinai turi savo Saulę. Mūsų viduriniajame pasaulyje irgi yra žvaigždės, Mėnuo ir Saulė. Manau, ir viršutiniame turėtų būti taip pat, nes ten nukeliau vė šventieji gyvena kaip angelai. Jie turi tokią pat Saulę kaip mes. Virš jų galvų spindi žvaigždės, ir taip pat keliauja Mėnuo“ (Ten pat. – P. 48). Be to, „į požeminį pasaulį galima, ar tiksliau, buvo galima prasmegti per „Pasaulio skylę“. Ji yra kažkur Rusijoje, bet tikslios vietos niekas nebežino. Skylėje, panašiai kaip fabriku kaminuose, yra kopėčios“ (Ten pat. – P. 47). Plg. atitinkamai lietuvių dangiškašias dausas, kur mirusieji laimingai gyvena toliau visai taip pat, kaip šioje žemėje, ir, kita vertus, lietuvių sakmėse bei pasakose minima skylė žemėje, kalvoje, piliakalnyje ar pan., pro kurią galima patekti į požeminį pasaulį. Panašiai latvių pasaulėvaizdyje „abu – gyvųjų ir mirusiųjų – pasauliai dar ir patys savyje yra dvidaliai: kiekvienas su sava žeme apačioje ir sava saule danguje“ (Viķe-Freiberga V. Kosmologinė Saulė: šis pasaulis, anas pasaulis ir saulės kelias tarp abiejų // Liaudies kultūra. – 1998. – Nr. 1. – P. 45). Susisiekiama tarp gyvųjų (viduriniojo) ir mirusiųjų (taip pat dar negimusųjų – apatinio ir viršutinio) pasaulių ar Pasaulio „aukštų“ būtent vertikalia ašimi – Pasaulio medžiu. Taigi ir šiuo atveju B. Whorfas iš esmės kalba ne apie išimtinai indėnų (hopių), bet apie žmogaus apskritai pirmykštį, pirmąpradį pasaulio modelį, o indėnų pavyzdžiu tik atskleidžia ir primena mums tai, kas slypi už miršta mumyse pačiuose ir netiesiogiai reiškiasi, galimas daiktas, tokiomis „aukštomis“ mokslinėmis sampratomis kaip reliatyvumo teorija bei pan.] – D. R.